

REPRESSION POLICY AND ITS ROLE IN THE HISTORY OF UZBEKISTAN (1920–1950S)

Mekhrangiz Alisherovna Niyazova

Second-Year Student, Faculty of History

Jizzakh State Pedagogical University

Jizzakh, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: repression, totalitarianism, Jadids, NKVD, Soviet government, collectivization, political persecution, history of Uzbekistan.

Received: 18.07.26

Accepted: 19.07.26

Published: 20.07.26

Abstract: This article analyzes the causes of the repressive policy implemented in Uzbekistan during the 1920s–1950s, its main stages, mechanisms of implementation, and its political, economic, and spiritual impact on society. Based on scholarly literature, the study examines the ideological foundations of the Soviet totalitarian system, the activities of the NKVD, and the repressions carried out against the national intelligentsia, Jadids, and religious figures. It also discusses the efforts undertaken during the years of independence to restore the memory of the victims of repression and to study their historical heritage.

QATAG‘ON SIYOSATI VA UNING O‘ZBEKISTON TARIXIDAGI O‘RNI (1920–1950-YILLAR)

Mexrangiz Alisherovna Niyazova

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tarix fakulteti II bosqich talabasi

Jizzax, O‘zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so‘zlar: qatag‘on, repressiya, totalitarizm, jadidlar, NKVD, sovet hokimiyati, kollektivlashtirish, siyosiy ta‘qib, O‘zbekiston tarixi.

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20–50-yillarida O‘zbekistonda amalga oshirilgan qatag‘on siyosatining kelib chiqish sabablari, uning asosiy bosqichlari, amalga oshirish mexanizmlari hamda jamiyat hayotiga ko‘rsatgan siyosiy, iqtisodiy va ma‘naviy ta‘siri tahlil qilinadi. Sovet totalitar tizimining mafkuraviy asoslari, NKVD organlarining faoliyati, milliy ziyolilar, jadidlar va diniy

arboblarga nisbatan olib borilgan repressiyalar ilmiy adabiyotlar asosida yoritilgan. Shuningdek, mustaqillik yillarida qatag'on qurbonlari xotirasini tiklash va ularning tarixiy merosini o'rganish borasida amalga oshirilgan ishlar tahlil etiladi.

ПОЛИТИКА РЕПРЕССИЙ И ЕЁ МЕСТО В ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА (1920–1950-Е ГОДЫ)

Мехрангиз Алишеровна Ниязова

Студентка 2-го курса исторического факультета

Джизакского государственного педагогического университета

Джизак, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: репрессии, тоталитаризм, джаиды, НКВД, советская власть, коллективизация, политические преследования, история Узбекистана.

Аннотация: В данной статье анализируются причины возникновения политики репрессий, проводившейся в Узбекистане в 20–50-х годах XX века, её основные этапы, механизмы реализации, а также политическое, экономическое и духовное влияние на жизнь общества. На основе научной литературы освещаются идеологические основы советской тоталитарной системы, деятельность органов НКВД, репрессии в отношении национальной интеллигенции, джаидов и религиозных деятелей. Кроме того, рассматриваются меры, осуществлённые в годы независимости по восстановлению памяти жертв репрессий и изучению их исторического наследия.

Kirish. XX asrning 20–50-yillarida sobiq Sovet Ittifoqida amalga oshirilgan qatag'on siyosati insoniyat tarixidagi eng og'ir siyosiy repressiyalardan biri hisoblanadi[1]. Ushbu siyosat O'zbekiston hududida ham chuqur iz qoldirgan bo'lib, minglab begunoh insonlarning taqdiri izdan chiqishiga, milliy ziyolilar qatlamining yo'q qilinishiga hamda xalqning ma'naviy va madaniy taraqqiyotining sekinlashishiga sabab bo'ldi. Totalitar tuzumning mafkuraviy siyosati natijasida jamiyatda qo'rquv muhiti vujudga keldi, inson huquqlari poymol qilindi, milliy qadriyatlar va tarixiy xotira cheklab qo'yildi.

Bugungi kunda O'zbekistonda tarixiy haqiqatni tiklash, qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish va ularning ilmiy hamda ma'naviy merosini chuqur o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mustaqillik yillarida qabul qilingan huquqiy hujjatlar, ilmiy tadqiqotlar va davlat dasturlari qatag'on davrini xolis baholash imkonini yaratdi[2]. Shu sababli mazkur mavzuni

zamonaviy tarixshunoslik nuqtai nazaridan tadqiq etish, uning sabab va oqibatlarini ilmiy asosda tahlil qilish hamda tarixiy saboqlarini ochib berish dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, u qatag'on siyosatining faqat siyosiy jihatlarini emas, balki uning iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy oqibatlarini ham kompleks ravishda yoritishga xizmat qiladi. Shuningdek, tarixiy xotirani asrash, milliy o'zlikni anglash va demokratik qadriyatlarni mustahkamlash nuqtai nazaridan ham ushbu mavzuning ilmiy-amaliy ahamiyati katta.

Metodlar va o'rganilganlik darajasi. Mazkur maqolani tayyorlashda tarix fanida qo'llaniladigan zamonaviy ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Xususan, tarixiylik, xolislik, tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, manbashunoslik va tarixshunoslik usullari asos qilib olindi. Tadqiqot davomida qatag'on siyosatining kelib chiqish sabablari, rivojlanish bosqichlari va oqibatlari tarixiy ketma-ketlik asosida o'rganildi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi arxiv materiallari, tarixchi olimlarning ilmiy ishlari, monografiyalar, maqolalar hamda xalqaro tadqiqotlar tahlil qilindi. Turli manbalardagi ma'lumotlar o'zaro qiyoslanib, ularning ishonchlilik darajasi baholandi. Bu esa tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari. Qatag'on siyosatining shakllanishida Sovet Ittifoqida hukm surgan totalitar boshqaruv tizimi muhim omil bo'ldi. Bolsheviklar hokimiyatni qo'lga kiritgach, jamiyatni to'liq nazorat qilishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'ydilar. Buning uchun davlat xavfsizlik organlari vakolatlari kengaytirildi va har qanday siyosiy muxolifat davlat dushmani sifatida baholandi. Ayniqsa, Iosif Stalin hokimiyatga kelgach, siyosiy repressiyalar davlat siyosatining ajralmas qismiga aylandi.

O'zbekistonda qatag'on siyosati avvalo milliy ziyolilarni yo'q qilish orqali amalga oshirildi. Jadidchilik harakati vakillari xalqni ilm-ma'rifatga chorlash, milliy taraqqiyot g'oyalarini ilgari surish va zamonaviy ta'lim tizimini shakllantirish yo'lida katta xizmat qilgan edilar. Biroq sovet hokimiyati ularning faoliyatini kommunistik mafkuraga zid deb baholab, ularni ommaviy ravishda qamoqqa oldi yoki qatl etdi.

1920-yillarning ikkinchi yarmidan boshlab Sovet hokimiyati O'zbekistonda siyosiy nazoratni yanada kuchaytirdi. Respublika hududida kommunistik mafkurani to'liq qaror toptirish maqsadida barcha davlat idoralari, ta'lim muassasalari, matbuot va madaniyat tashkilotlari partiya nazoratiga olindi. Milliy manfaatlarni himoya qilgan ziyolilar va davlat arboblari "millatchilik", "panturkizm", "panislomizm" kabi siyosiy ayblovlar bilan ta'qib qilina boshlandi. Bu ayblovlarning aksariyati hech qanday huquqiy dalillarga asoslanmagan bo'lib, siyosiy buyurtma xarakteriga ega edi.

1929–1933-yillarda amalga oshirilgan jamoalashtirish (kollektivlashtirish) siyosati qatag‘onning iqtisodiy yo‘nalishini tashkil etdi. Sovet hukumati qishloq xo‘jaligini to‘liq davlat nazoratiga o‘tkazish maqsadida dehqon xo‘jaliklarini kolxoz va sovxozlarga birlashtirdi. O‘z mulkiga ega bo‘lgan dehqonlar “quloq” deb e‘lon qilinib, ularning yerlari, chorva mollari va boshqa mulklari musodara qilindi. Ko‘plab oilalar Sibir, Qozog‘iston va Sovet Ittifoqining boshqa hududlariga majburiy surgun qilindi. Natijada qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi izdan chiqdi, aholining turmush darajasi pasaydi va qishloqlarda og‘ir ijtimoiy muammolar yuzaga keldi.

1937–1938-yillarda qatag‘on siyosati o‘zining eng yuqori bosqichiga yetdi. Tarixga “Buyuk qatag‘on” nomi bilan kirgan bu davrda O‘zbekistonda minglab insonlar hibsga olindi. NKVD organlari tomonidan tuzilgan maxsus “uchlik” (troýka) komissiyalari qisqa muddat ichida yuzlab ishlarni ko‘rib chiqib, sudsiz yoki soddalashtirilgan tartibda hukmlar chiqardilar. Ko‘plab fuqarolar otuv jazosiga hukm qilindi yoki uzoq muddatli mehnat lagerlariga yuborildi. Tergov jarayonlarida qiynoq, ruhiy bosim va majburiy iqrorlik olish usullari keng qo‘llanilgan.

Qatag‘on siyosatining eng katta zarbasi milliy ziyolilar qatlamiga qaratildi. Jadidchilik harakatining yirik namoyandalari, olimlar, yozuvchilar, shoirlar, pedagoglar va davlat arboblari qatag‘on qilindi. Ularning asarlari taqiqlanib, nomlari darsliklar va ilmiy adabiyotlardan chiqarib tashlandi. Natijada xalqning ma‘naviy rivojlanishiga xizmat qiladigan ko‘plab ilmiy va adabiy meros uzoq yillar davomida ommaga yetib bormadi.

Qatag‘on siyosatining qurbonlari orasida Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, Usmon Nosir kabi millatning yetuk ziyolilari ham bor edi. Ularning aksariyati asossiz ayblovlar bilan qamoqqa olinib, otib tashlangan yoki og‘ir mehnat lagerlarida halok bo‘lgan. Mustaqillik yillarida ushbu shaxslarning nomlari oqlandi va ularning ilmiy hamda ijodiy merosi xalqimizga qaytarildi.

Qatag‘on diniy sohani ham chetlab o‘tmadi. Minglab masjid va madrasalar faoliyati to‘xtatildi, diniy ulamolar “xalq dushmani” sifatida ta‘qib qilindi. Diniy kitoblar musodara qilindi, diniy ta‘lim taqiqlandi. Natijada xalqning asrlar davomida shakllangan diniy-ma‘rifiy an‘analariga jiddiy zarar yetkazildi.

Madaniyat va ta‘lim tizimi ham qat‘iy mafkuraviy nazorat ostiga olindi. Barcha o‘quv dasturlari kommunistik mafkura asosida qayta ishlab chiqildi. Tarix fanida sovet mafkurasiga mos kelmaydigan voqealar va shaxslar haqida ma‘lumot berish taqiqlandi. Ilmiy tadqiqotlar faqat hukmron mafkura manfaatlariga xizmat qilishi talab etildi.

1937–1938-yillarda qatag‘on siyosati o‘zining eng yuqori cho‘qqisiga chiqdi. Bu davr tarixga “Buyuk qatag‘on” nomi bilan kirgan[4]. Davlat boshqaruvi organlari, ilm-fan, madaniyat,

ta'lim va din sohalarida faoliyat yuritgan minglab insonlar asossiz ayblovlar bilan jazolandi. Sud jarayonlarining aksariyati yopiq tarzda o'tkazildi, ayblanuvchilarning huquqlari ta'minlanmadi va ko'plab hukmlar oldindan tayyorlangan siyosiy qarorlar asosida chiqarildi[6].

Qatag'on siyosati iqtisodiyotga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati natijasida dehqon xo'jaliklari tugatildi, xususiy mulk musodara qilindi hamda minglab oilalar surgun qilindi. Bu esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining pasayishiga, mehnat unumdorligining kamayishiga va aholining turmush darajasining yomonlashishiga olib keldi.

XX asr insoniyat tarixidagi eng murakkab va ziddiyatli davrlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, sobiq Sovet Ittifoqida hukm surgan totalitar boshqaruv tizimi millionlab insonlarning taqdiriga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Bu siyosat O'zbekiston hududida ham o'zining eng ayanchli oqibatlarini namoyon etdi. Sovet hokimiyati o'z hukmronligini mustahkamlash maqsadida jamiyatning barcha qatlamlarini to'liq nazorat ostiga olishga intildi. Buning natijasida minglab begunoh insonlar "xalq dushmani", "millatchi", "aksilinqilobchi", "josus" kabi asossiz ayblovlar bilan qamoqqa olindi, surgun qilindi yoki otib tashlandi[5].

Qatag'on siyosati nafaqat siyosiy muxolifatni yo'q qilish vositasi, balki milliy o'zlikni zaiflashtirish, ma'rifatparvar ziyolilarni yo'qotish va jamiyatni qo'rquv orqali boshqarish mexanizmi sifatida ham xizmat qildi. Ayniqsa, jadidchilik harakatining vakillari, ilm-fan namoyandalari, yozuvchi va shoirlar, diniy ulamolar ushbu siyosatning asosiy qurbonlariga aylandilar.

Bugungi kunda qatag'on siyosatini tarixiy manbalar asosida ilmiy o'rganish nafaqat tarix fanining muhim vazifalaridan biri, balki tarixiy adolatni tiklash, milliy xotirani mustahkamlash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ham katta ahamiyat kasb etadi.

1917-yilgi Oktyabr to'ntarishidan keyin bolsheviklar hokimiyatni qo'lga kiritdi va markazlashgan siyosiy boshqaruv tizimini shakllantirishga kirishdi[11]. Hokimiyatni saqlab qolish maqsadida favqulodda jazo organlari tashkil qilindi. Dastlab Favqulodda komissiya (Cheka), keyinchalik GPU, OGPU va NKVD kabi organlar siyosiy nazoratni amalga oshirishda asosiy vositaga aylandi.

1924-yilda O'zbekiston SSR tashkil topgach, respublika ham Sovet Ittifoqining totalitar siyosatiga to'liq bo'ysundirildi. Markaz tomonidan olib borilgan siyosat mahalliy aholi manfaatlarini emas, balki kommunistik mafkura talablarini ko'zlardi. Milliy ziyolilar va jadidlar mustaqil fikrlovchi kuch sifatida baholanib, ularga nisbatan bosim kuchaydi.

1920-yillarning oxiriga kelib Iosif Stalin shaxsiga sig'inish siyosati kuchaydi. Natijada davlat boshqaruvida mutlaq markazlashuv yuzaga keldi. Har qanday tanqid yoki mustaqil fikr

davlatga qarshi jinoyat sifatida baholandi. Shu tariqa ommaviy qatag'onlar uchun siyosiy va huquqiy asos yaratildi[9].

Qatag'on siyosatining asosiy maqsadi hokimiyatni mutlaq nazorat ostida ushlab turish, jamiyatda qo'rquv muhitini shakllantirish hamda har qanday muxolif fikrni yo'q qilishdan iborat edi. Bunda soxta sud jarayonlari, majburiy iqrorliklar, qiynoqlar va yashirin hukmlar keng qo'llanildi. Minglab insonlar sudsiz hukm qilinib, uzoq hududlarga surgun qilindi yoki otuv jazosiga mahkum etildi[7].

O'zbekistonda qatag'on siyosati iqtisodiy islohotlar bilan ham chambarchas bog'liq edi. Kollektivlashtirish va quloqlashtirish siyosati davomida dehqonlarning mol-mulki musodara qilinib, ularning ko'pchiligi oilalari bilan birga surgun qilindi. Bu esa qishloq xo'jaligida ishlab chiqarishning pasayishiga, ocharchilik va ijtimoiy beqarorlikning kuchayishiga olib keldi.

Qatag'on siyosatining yana bir muhim yo'nalishi milliy madaniyat va ma'naviyatni nazorat qilish edi.

Jadid maktablari yopildi, milliy matbuot ustidan qat'iy nazorat o'rnatildi, diniy ta'lim muassasalari faoliyati cheklab qo'yildi. Natijada xalqning tarixiy xotirasi va milliy o'zligini saqlab qolishga xizmat qilgan ko'plab ma'naviy institutlar faoliyati izdan chiqdi[8].

Qatag'on siyosatining asosiy maqsadi sovet hokimiyatining mutlaq hukmronligini ta'minlash, jamiyatda qo'rquv muhitini yaratish va har qanday mustaqil fikrni yo'q qilishdan iborat edi. Buning uchun maxsus jazo organlari faoliyatidan, soxta sud jarayonlaridan, qiynoqlardan va asossiz ayblovlardan keng foydalanildi. Natijada jamiyatda erkin fikrlash muhiti yo'qoldi, fuqarolar o'rtasida ishonchsizlik kuchaydi hamda siyosiy hayot to'liq markaz nazoratiga o'tdi.

1937–1938-yillardagi “Buyuk qatag'on” davri O'zbekiston tarixidagi eng ayanchli sahifalardan biri hisoblanadi. Bu yillarda yuzlab davlat arboblari, yozuvchilar, olimlar, o'qituvchilar va din arboblari repressiyaga uchradi[3]. Ayniqsa, jadidchilik harakati vakillarining yo'q qilinishi milliy uyg'onish jarayoniga jiddiy zarba berdi. Ularning ma'rifatparvarlik g'oyalari uzoq yillar davomida taqiqlanib, nomlari tarixdan o'chirishga urunildi[10].

Qatag'on siyosati iqtisodiy sohada ham salbiy oqibatlarga olib keldi. Kollektivlashtirish va “quloqlashtirish” siyosati natijasida minglab dehqon xo'jaliklari tugatildi, ularning mol-mulki musodara qilindi. Majburiy mehnat tizimi va ma'muriy-buyruqbozlik usullari qishloq xo'jaligi hamda sanoat rivojiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Aholining turmush darajasi pasaydi, oziq-ovqat taqchilligi va ijtimoiy muammolar kuchaydi.

Qatag'on milliy madaniyat va ma'naviyat rivojiga ham katta zarar yetkazdi. Masjid va madrasalar yopildi, diniy ulamolar ta'qib qilindi, tarixiy merosni o'rganish cheklab qo'yildi.

Milliy adabiyot va san'at vakillari mafkuraviy nazorat ostiga olindi. Natijada xalqning tarixiy xotirasi va milliy o'zligini anglash jarayoni uzoq yillar davomida sun'iy ravishda to'xtatib turildi.

Mustaqillikdan keyin arxiv hujjatlarining ochilishi, yangi tarixiy tadqiqotlarning olib borilishi va qatag'on qurbonlari xotirasini abadiylashtirish bo'yicha amalga oshirilgan ishlar tarixiy adolatni tiklashga xizmat qildi. Shu bilan birga, qatag'on davrini chuqur o'rganish inson huquqlari, qonun ustuvorligi va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa. Qatag'on siyosati XX asrning eng og'ir va fojeali tarixiy hodisalaridan biri bo'lib, u O'zbekiston xalqi hayotiga chuqur salbiy ta'sir ko'rsatdi. Sovet totalitar tuzumining mafkuraviy siyosati natijasida minglab begunoh insonlar "xalq dushmani", "millatchi", "aksilinqilobchi" kabi asossiz ayblovlar bilan qamoqqa olindi, surgun qilindi yoki otib tashlandi. Ayniqsa, milliy ziyolilar, jadidlar, davlat arboblari, ilm-fan va madaniyat namoyandalari qatag'onning asosiy qurbonlariga aylandilar. Bu esa xalqning ilmiy, ma'naviy va madaniy taraqqiyotiga katta zarar yetkazdi.

Mustaqillik yillarida qatag'on siyosatiga tarixiy va huquqiy baho berish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Repressiya qurbonlarining nomlari oqlandi, ularning ilmiy va ijodiy merosi qayta tiklandi. Toshkent shahrida "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyi tashkil etildi, 31-avgust sanasi "Qatag'on qurbonlarini yod etish kuni" sifatida nishonlanishi tarixiy adolatni tiklash yo'lidagi muhim qadamlardan biri bo'ldi. Bugungi kunda qatag'on tarixini xolis va ilmiy asosda o'rganish yosh avlodni tarixiy haqiqat ruhida tarbiyalash, milliy xotirani mustahkamlash hamda bunday fojialarning takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, qatag'on siyosatini o'rganish nafaqat o'tmishni xolis baholash, balki inson huquqlari, erkinlik, adolat va demokratik qadriyatlarning qadriga yetish nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Tarixiy xotirani asrash va qatag'on qurbonlari xotirasini e'zozlash har bir fuqaroning ma'naviy burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
2. Karimov I. A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998.
3. O'zbekiston Respublikasining eng yangi tarixi. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018.
4. O'zbekiston tarixi. 5-jild. – Toshkent: Fan, 2019.

5. Rajabov Q. Qatag'on qurbonlari tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
6. Alimova D. A. O'zbekiston tarixi (XX asr). – Toshkent: Fan, 2014.
7. Rizaev Sh. Sovet totalitar tuzumi va O'zbekiston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.
8. Hasanov B. Jadidchilik harakati tarixi. – Toshkent: Fan, 2017.
9. Ahmedov B. O'zbekistonning eng yangi tarixi. – Toshkent: Universitet, 2020.
10. Qatag'on qurbonlari xotirasi. Hujjatlar to'plami. – Toshkent: Sharq, 2002.
11. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 11-jild.